

СЕМИОТИЧНАТА СЪЩНОСТ НА ЖЕСТОВИЯ ЕЗИК

Проф. д-р Гергана Дачева

Софийски университет „Св. Климент Охридски

Резюме. Настоящата статия е част от по-голямо изследване, свързано с актуалната и интересна тема за знаковата същност на жестовите езици и в частност на българския жестов език. Основните аспекти на проучването са да се очертае знаковата природа на жестовите езици и основните отношения между видовете знаци. Разсъжденията отвеждат към триадичния модел на Ч.С. Пърс, който е изцяло приложим към жестовите езици за разлика от диадичния модел на Ф. дьо Сосюр, който е приложим за естествените езици. Акцентът в настоящата статия се поставя върху видовете знаци (индексикален, иконичен и символен) и тяхната йерархия в конкретния знак. Предлага се и съвременна семиотична хипотеза, която представя трите вида знаци в една традиционна за лингвистиката фигура, а именно триъгълника. Настоява се върху тезата, че българският жестов език притежава своя система и свой речник, подобно на другите жестови езици.

Ключови думи: комуникация; жестов език; семиотика; видове знаци

Можем да кажем смело, че човек възприема действителността както непосредствено, така и с помощта на различни видове знаци. Знаците играят важна роля в общественото и културното развитие на човешката цивилизация. Благодарение на знаците човек излиза извън рамките на сетивно възприеманите явления. С помощта на знаците се преодоляват пространството и времето. Знакът е носител на определена социална информация. Всеки знак е свързан с определен вид човешка дейност, място, време и сфера на действие.

Всички знаци са елементи на дадена знакова система, а тяхната значимост се определя от йерархизацията на отделните характеристики, както и от отношенията с другите знаци от системата. Знаците, които имат еднакви функции и предназначение, формират знакови системи. Според специалистите по семиотика колкото по-голямо и разнообразно е богатството от знакови системи, функциониращи в дадено общество, толкова по-висока е степента на социалното и културното му развитие.

Естествените вербални езици, както е известно, също са знакови системи, които се изучават от различни науки, но техният системен характер е цен-

трален проблем както на семиотиката, така и на лингвистиката. Според теоретичните концепции на Ю. Лотман естествените вербални езици са част от първичните моделиращи системи, докато други знакови системи (като литературата, киното, театъра и др.) са вторични, тъй като се надграждат на първичните и съдържат по-сложни артикулационни кодове в себе си. Така нареченият жестов език (както приемаме да го наричаме у нас), или още знаков език (Sign Language), както го наричат в англосаксонската и френската традиция, също представлява по своята същност знакова система, състояща се от жестови и мимични знаци. Както става ясно от английското наименование на езика на глухите, чийто основен компонент е знак/знаков, за световната научна общност няма съмнение, че това е език със собствена система от знаци. В повечето държави по света вече е установен и признат стандартен жестов (знаков) език на глухите и за никого няма съмнение, че той има собствена жестова „лексика“, която може да бъде описана в речник, както и собствена граматика, макар и с различно наименование на стандартните граматически категории във вербалните езици, а това означава, че жестовият (знаковият) език на глухите има системен характер. Този език също е вторична моделираща система със сложно съчетание от артикулационни кодове, както ги нарича Умберто Еко в едно от своите изследвания.

Съвсем закономерен е фактът, че жестовите и мимиките се изучават от специален раздел на семиотиката, а именно – кинесиката. Това означава, че жестовостта отдавна е един от централните проблеми на традиционната и съвременната семиотика. Отдавна е отбелязана от изследователите иконичната същност на жестовите в езика на глухите, но тук можем да припомним някои от основните постулати на класиците на семиотиката, за да защитим още по-коректно и аргументирано своята теза за съществуването на българския жестов език като знакова система.

Както е известно на изкушените от семиотичното мислене, защото приемаме, че семиотиката е начин на мислене (според Ю. Кръстева и У. Еко), съществуват два модела на знака (диадичен и триадичен), принадлежащи на двамата бащи на семиотиката Фердинанд дьо Сосюр (швейцарски лингвист) и Чарлз Сандърс Пърс (американски прагматик и логик). Знаковият модел на Сосюр включва знак и обект, докато знаковият модел на Пърс включва знак, обект и интерпретант (изградено сложно понятие в главата на интерпретатора). Според повечето семиотици диадичният модел на Сосюр, който не обосновава нуждата от конкретно разглеждане на референт (предмет от извънезиковата действителност), е достатъчен единствено за прилагането му спрямо естествените езикови системи, докато по-сложният триадичен знаков модел на Пърс е приложим и за всички други системи (например вторичните, третичните и т.н.). Като прибавим към триадичния модел и класификацията на знаците според Пърс, картината на жестовия език може да се изясни в значителна степен.

Американският логик разграничава три вида репрезентация:

- иконичност – прилика между знака и обекта;
- индексикалност – физическа връзка между знака и обекта;
- символност – конвенционална, произволна връзка между знака и обекта.

Това са и трите вида знаци – индексикални (показващи), иконични и символни. Както вече беше отбелязано повечето изследователи на жестовия език на глухите смятат, че знаците тук са иконични, но според логиката на Пърс чисти знаци не съществуват, знаците винаги са смесени и всичко зависи от тяхната йерархичност в дадено отношение и при дадена ситуация. Можем да кажем, че в по-голямата си част жестовете в езика на глухите са и символни знаци, тъй като са конвенционални, а някои са и индексикални, тъй като пряко посочват референта (предмета от извънезиковата действителност). В жестовите езици няма чисти икони, чисти индекси и чисти символи; това означава, че не може точно и категорично да конкретизираме даден тип знак, по-скоро всеки езиков знак може да приеме всички тези характеристики. Самият знак просто ще покаже преобладаване на иконични, индексикални или символни характеристики според контекста, употребата или намерението на означаващия. В традицията на лингвистиката, но и на Пърсовото виждане за триада можем да визуализираме отношението на трите вида знаци отново в геометричната фигура на триъгълника, който ще променя своя вид в зависимост от преобладаването на съответния вид знак, т.е. може да бъде равнобедрен, равноностранен и т.н. Следователно разглеждаме индексикалността, иконичността и символността като три страни на един и същи триъгълник (Capirci 2018). Ключовият аспект е представеното доминиране на функцията чрез различните пропорции в дължините на страните на триъгълника, като преобладаващата характеристика е по-дългата страна.

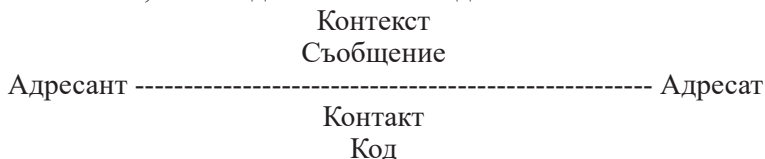
Така например при категорията наречия за място или при личните местоимения ще преобладава индексикалният знак, т.е. тази страна на триъгълникът ще бъде по-дълга от останалите две.

Можем да обобщим всичко това, като посочим, че в българския жестов език, както и в другите жестови (знакови) езици съществуват и трите вида знаци според класификацията на Пърс, но при отделни групи жестове преобладават определени видове знаци, които се свързват в определени отношения и представляват система, **т.е. в своята същност българският жестов език притежава системен знаков характер.**

Пърс поставя в основата на знаковата си теория тезата, че нещо се превръща в знак само и единствено когато реално функционира: знаците не съществуват сами по себе си, а само във и чрез конкретната си употреба, като при това са свързани с интерпретиращата инстанция – със съзнанието на този, които ги употребява. Накратко казано, можем да цитираме известната словесна формула за знака *aliquid stat pro aliquo* (нещо стои вместо друго нещо) –

при естествените и жестовите езици знакът (думата или жестът) стои вместо референта.

И така достигаме и до основния фактор за необходимостта от съществуването на вербален или жестов език – нуждата от общуване (от комуникация). През 60-те години на 20. век световно известният лингвист Роман Якобсон предлага усъвършенстван модел на всяка комуникативна ситуация, като изброява шест основни фактора за успешна комуникация. Адресантът (отправителят) изпраща посланието (съобщението) до адресата (получателя). За да бъде ефективно възприето, съобщението се нуждае от контекст (това е референтът от извънезиковата действителност), който да бъде разбираем за адресата. Това означава, че между адресанта и адресата трябва да съществува по предварителна конвенция общ код, по който да общуват. Друго важно условие за успешна комуникация е между общуващите да има контакт – физически или психологически, а може да са налични и двата.

За тези шест фактора Якобсон определя шест езикови функции.

– Емотивна (експресивна) – тази функция се свързва с отправителя на съобщението и желанието му да изрази и внуши на своя събеседник мислите и чувствата си.

– Комуникативна (референтна) – тази функция се свързва с контекста (референта от извънезиковата действителност).

– Конативна (апелативна) – функцията се свързва с получателя на съобщението и реализира подбудителни намерения.

– Фатична – функцията, която се свързва с контакта между отправителя и получателя.

– Метаезикова – функцията, която се свързва с кода, който съществува между отправителя и получателя. Чрез нея се обяснява значението на това, което казваме с езикови елементи.

– Поетическа – това е функцията, която се свързва със самото съобщение. Съобщението е насочено към самото себе си. Най-често се свързва с художествената литература или в езиково отношение – с благозвучието например.

Изброените шест фактора, както и наличието на шест езикови функции, се отнасят както за естествения вербален език, така и за жестовите (знакови) езици, тъй като основното им предназначение е комуникацията между хората. Както Якобсон подчертава, всеки текст (всяко изказване) притежава всички шест функции. Въпросът е коя преобладава в даден текст (изказване), т.е. акцентът пада върху йерархията на функциите. Ако приложим напълно осно-

вателно и закономерно този модел върху жестовия език (и в частност върху българския жестов език), ще видим, че при него водеща е комуникативната функция, тъй като комуникацията е насочена към изразяване на референтите (предметите и явленията от извънезиковата действителност). Най-слабо изразена е поетическата функция, тъй като целта при комуникацията между глухите не е насочена към самото съобщение като такова, а към възможността да се назоват чрез жестове предметите от извънезиковата действителност. Това не означава обаче, че поетическата функция не подлежи на развитие.

За това обаче са необходими целенасочени и осъзнати действия за артикулиране на други кодове. В йерархията на функциите при жестовите езици по-периферно значение има и метаезиковата функция, тъй като по-рядко се налага на събеседниците да конкретизират значението на жестовете, които използват, като метаезик. По-особен е и характерът на фатичната функция при жестовия език, тъй като контактът между комуникантите задължително трябва да е физически, т.е. те трябва да се виждат, за да общуват помежду си на жестов език. Разбира се, ако се използват различни видове електронни съобщения, ще трябва да се превключи на друга знакова система, а именно на естествен вербален език.

Ако се върнем отново към семиотиката и отразяването на семиотичните понятия в речниците, можем да открием статията за знаковия език в *Handbook of Semiotics* на В. Ньот, един от най-известните речници по семиотика в света. Тук Ньот твърди, че знаковият (жестовият) език в по-тесния смисъл е семиотична система за жестова комуникация с комуникативния потенциал на говоримия език. Всички жестови езици са се развили в ситуация, в която говоренето не е било възможно (както е при глухите); в която говоренето е било забранено (при монасите например); когато е универсален език за хора с различни рождени езици (езикът на аборигените). В най-широкия си смисъл терминът знаков език понякога се използва като синоним на семиотична система.

В своята статия „Невербалната комуникация“ известният американски семиотик Томас Сибиък започва списъка на избраната си библиография със следните думи „тъй като всички неща общуват невербално, ...библиографията е предложена в тематичен азбучен вид“ (Сибиък 2000, р. 8). Така след аборигенските знакови езици, жестовете и др. фигурира темата *Знакови езици (на глухите)*, което показва, че и за Сибиък няма съмнение, че жестовете са знаци и че жестовете, използвани за общуване между глухите, са език. Липсва в библиографията, цитирането е само на латиница

Жестовият език функционира напълно като семиозис (процес на означаване) според определението на Чарлз Морис. Семиозисът може да се разглежда като петчленно отношение между знак, интерпретатор, интерпретант, значение и контекст, в което знакът предизвиква у интерпретатора предразположение към определена реакция (интерпретант) при определен вид значение и

при определени условия, т.е. в определен контекст. В този смисъл терминът знак е термин за всички дялове на семиотиката: семантика (отношението на знаците към техните обекти), прагматика (отношението на знаците към интерпретатора), синтактика (отношението на един знак към другите знаци). Дяловете на семиотиката, описани по този начин от Морис, функционират напълно адекватно и за жестовите езици, но най-разработено и развито за българския жестов език е семантичното измерение на семиозиса.

В края на своето изследване *Основи на теорията за знаците* Морис обобщава: „Езикът в пълния семиотичен смисъл на този термин е всяка междусубектна съвкупност от знакови средства, употребата на които се определя от синтактични, семантични и прагматични правила“. По този начин според Морис интерпретацията на всяка знакова система (не само на естествения вербален език) зависи от много фактори и по тази причина се оказва особено сложна. От гледна точка на прагматиката знакът се употребява в съчетание с други знаци – членове на различни социални групи (например глухите).

В жестовите езици и означаващите, и говорещите съвместно изграждат значение, като черпят от различни семиотични ресурси (тяхното тяло, гласът им, заобикалящата физическа среда) за стратегическо „описване, посочване и изобразяване“ по време на взаимодействия лице в лице.

Ние комбинираме реч и/или знаци, жестове и действия (т.е. семиотични знаци от различни видове), за да произведем мултимодални „съставни изказвания“.

Съставните изказвания са комуникативни движения или обръщания лице в лице, взаимодействие, по време на което напълно конвенционални семиотични знаци (като лексикални знаци, изречени устно/изписани с пръсти думи и емблематични жестове) се комбинират със символични индекси (като действия с посочване с пръст) и неконвенционални знаци (като миметични актове на това, което даден обект прави или казва), за да се създадат унифицирани изказвания, които се интерпретират холистично.

По този начин взаимодействията лице в лице непрекъснато се договарят между двама или повече взаимодействащи чрез остензивни и инференциални комуникативни актове. Кодът им трябва да съвпада, за да протече успешна комуникация между адресанта и адресата. Специфична характеристика на кодирането в жестовите езици е, че то често е доста универсално, за което свидетелства и фактът, че когато не познаваме добре даден естествен език, ние си служим със знаци (жестове), за постигнем успешна несловесна комуникация.

Езикът (и жестовият език включително) е социална система от знаци, опосредстваща реакцията на членовете на дадения колектив един към друг и към обкръжението. Очевидно е, че въпреки напредъка на множество науки за знаците и езиците и различните гледни точки към тях въпросите около жестовите езици (или знаковите, както ги наричат в Европа и Америка) продължават

да стоят пред изследователите. Несъмнено за повечето специалисти по света обаче жестовите езици са част от семиотичната сфера, както Лотман нарича света, който ни заобикаля, защото всъщност ни заобикалят знаци, които трябва да се научим да четем, защото само тогава те са знаци наистина. Българският жестов език, като система, не прави изключение от заобикалящата ни знаковост, а това го превръща в един от многото знакови езици по света.

REFERENCES

- CAPIRCI, O., 2018. Visible bodily action in the emergence and development of speakers' and signers' languaging. *Proceedings of the ISGS8 2018 Conference*, Cape Town.
- NOTH, W., 1995. *Handbook of Semiotics*. Indiana University Press
- PEIRCE, C. S., 1955. *Philosophical Writings of Peirce*, Ed. J. Buchler. New York: Dover.
- PEIRCE, C. S., 1994. *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce I – VIII*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

THE SEMIOTIC ESSENCE OF SIGN LANGUAGE

Abstract. The present article is part of a larger study related to the current and interesting topic of the sign nature of sign languages and in particular the Bulgarian sign language. The main aspects of the study are to outline the sign rebirth of sign languages and the main relationships between sign types. The reasoning leads to the triadic model of C.S. Peirce, which is fully applicable to sign languages in contrast to the dyadic model of F. de Saussure, which is applicable to natural languages. The emphasis in this article is on the types of signs (indexical, iconic and symbolic) and their hierarchy in the particular sign. A modern semiotic hypothesis is also proposed, which presents the three types of signs in a traditional figure for linguistics, namely the triangle. It is insisted on the thesis that the Bulgarian sign language has its own system and its own vocabulary, like other sign languages.

Keywords: communication; sign language; semiotics; types of signs

✉ **Prof. Dr. Gergana Dacheva**
ORCID iD: 0000-0003-1901-4827
Faculty of Slavic Philology
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Sofia, Bulgaria
E-mail: dacheva@uni-sofia.bg